

Κική Σακκά

Η Κλειώ στα Βαλκάνια II: μια συνάντηση καθηγητών ιστορίας στην Κύπρο¹.

Η Ιστορία και η διδασκαλία της αποτελεί σταθερά αντικείμενο προβληματισμού και ενδιαφέροντος για επαίοντες και μη. Οι αναζητήσεις σε επίπεδο περιεχομένου/θεματικό αλλά και σε επίπεδο μεθοδολογικό της ακαδημαϊκής ιστορίας αποτελούν προσφιλές υλικό σχολιασμού και αρθρογραφίας², ενώ η σχολική ιστορία (Προγράμματα Σπουδών, διδακτικά εγχειρίδια, διδακτέα/εξεταστέα ύλη, αξιολόγηση κ.ο.κ.) είναι μόνιμα παρούσα στις στήλες των εφημερίδων. Πολύ συχνά οι ατέρμονες συζητήσεις γύρω από το **τι** (περιεχόμενο-ύλη) και το **πώς** (διδασκαλία-αξιολόγηση) αφήνουν απέξω την ουσία που είναι η 'βαριά' σκοποθεσία της διδασκαλίας του μαθήματος, και η οποία αφορά στην καλλιέργεια ιστορικής σκέψης και συνείδησης στους μαθητές και στην ανάπτυξη ενσυναίσθησης, την καλλιέργεια ανοχής, κατανόησης και αλληλεγγύης για τον Άλλο, το γείτονα, τον συνάνθρωπο³. Προς την κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιούνται εκπαιδευτικοί, διανοούμενοι, άτομα και συλλογικότητες, θεσμοθετημένοι και μη φορείς. Στην ταραγμένη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης αναπτύσσουν σχετική δραστηριότητα μη κυβερνητικοί οργανισμοί αλλά κυρίως το Συμβούλιο της Ευρώπης με επικεντρωμένο το ενδιαφέρον στη διδασκαλία της Ιστορίας, κυρίως στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, ως οχήματος για την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ λαών με 'βεβαρημένο' ιστορικό παρελθόν. Το εγχείρημα είναι εξ ορισμού δύσκολο και η καχυποψία και η αμηχανία των άμεσα εμπλεκόμενων πολλές φορές αναμενόμενη και κατανοητή.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του C.D.R.S.E.E.⁴ η δεύτερη φάση των οποίων αφορά στη δημιουργία διδακτικών πακέτων, δηλ. βοηθητικού υλικού για τη διδασκαλία ιστορικών ενοτήτων, κοινών στα Αναλυτικά Προγράμματα των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης⁵, πραγματοποιήθηκε ένα σεμινάριο-εργαστήριο στη Λεμεσό της Κύπρου (8-9 Φεβρουαρίου 2003) με θέμα 'Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι'. Τα διδακτικά αυτά πακέτα, τέσσερα στο σύνολο, περιλαμβάνουν τις θεματικές ενότητες: 1. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, 2. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. 3. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 4. Έθνη και κράτη στη Ν.Α. Ευρώπη.

Στόχος του προγράμματος είναι η δημιουργία ενός κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικού και πλουραλιστικού αποθέματος πηγών σε κάθε θεματική

¹ Βλ. Αντιτετράδια τ. 63-64, άρθρο με τίτλο 'Η Κλειώ στα Βαλκάνια: μια συνάντηση καθηγητών ιστορίας στα Σκόπια', σ.σ. 105-108, υποσημείωση 1.

² Ενδεικτικός ο διάλογος γύρω από τη μεταμοντέρνα προσέγγιση της ιστορίας από τις στήλες εφημερίδων και περιοδικών (βλ. Πολίτης, τ. 108 και εξής) τη χρονιά που πέρασε.

³ Σχετικά με τη στοχοθεσία του μαθήματος βλ. 'Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο και το Λύκειο, έτος 2000-2001', έκδοση του Π.Ι., στα Σεμινάρια 3, 9, 17 και 21 της ΠΕΦ, Γ. Κόκκινος, 'Από την Ιστορία στις Ιστορίες', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σ.σ. 337-355 και 457-465, Π. Ξωχέλλης, 'Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο: Ερευνητική συμβολή στη διδακτική της Ιστορίας', Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1987. Για προγράμματα ευρωπαϊκών χωρών, βλ. History. The National Curriculum of England, H. Moniot, Η διδακτική της Ιστορίας, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, σ.σ. 64-66, R. Strandling, Teaching 20th-century European History, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2001, κ.ά.

⁴ C.D.R.S.E.E.: μη κυβερνητικός οργανισμός με έδρα τη Θεσσαλονίκη, η δραστηριότητα του οποίου αφορά στην ανάπτυξη της διδασκαλίας της ιστορίας στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ως μέσου για την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ των λαών και τη γνωριμία του 'άλλου' μέσα από τη σύγκριση και συζήτηση των ιστορικών θέσεων και 'αληθειών'. (Βλ. Αντιτετράδια τ. 63-64, το σχετικό άρθρο με αναλυτική παρουσίαση των δραστηριοτήτων του Κέντρου στις υποσημειώσεις 3, 4).

⁵ Πολιτικά ορθή αναφορά στις χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου η οποία αντικαθιστά τον αρνητικά φορτισμένο όρο 'Βαλκάνια'.

ενότητα, έτσι ώστε το υλικό αυτό να είναι στη διάθεση των διδασκόντων την ιστορία τόσο, κυρίως, στη δευτεροβάθμια, όσο και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση των χωρών που συμμετέχουν στο πρόγραμμα⁶. Οι βασικοί γενικοί σκοποί της πρωτοβουλίας αυτής συνοψίζονται στους ακόλουθους:

- Να αναδειχθούν ομοιότητες, στην ιστορία, μεταξύ διαφορετικών βαλκανικών εθνών.
- Να αναδειχθούν οι διαφορές που εντοπίζονται στο χρόνο μέσα στο ίδιο έθνος.
- Επομένως, να αναδειχθεί μια κοινή αλλά όχι ενιαία/ομοιογενής εικόνα της ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης⁷.

Το περιεχόμενο, αποσπάσματα πρωτογενών και δευτερογενών πηγών (προφορικές μαρτυρίες καταγεγραμμένες, επίσημες αναφορές, εκθέσεις παρατηρητών, ημερολόγια, λογοτεχνικά κείμενα, επίσημη και 'αιρετική' ιστοριογραφία, άρθρα, ρεπορτάζ, γελοιογραφίες, αφίσες, λαϊκές απεικονίσεις, φωτογραφίες κ.ά.) αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον υλικό το οποίο στα χέρια του ενημερωμένου και συνειδητοποιημένου εκπαιδευτικού μπορεί να αναδείξει και να φωτίσει πλήθος επιμέρους θεματικών, να προκαλέσει γόνιμο προβληματισμό, να 'βασανίσει' και να καλλιεργήσει την κριτική σκέψη των μαθητών αλλά και των εραστών της ιστορίας γενικότερα. Το ίδιο υλικό, τολμηρό από τη φύση του αφού απαιτεί πρωτίστως ανοιχτό μυαλό και αυτοκριτική διάθεση, μπορεί να αποτελέσει δυναμίτη στα χέρια εμπαιθών.

Η δομή του κάθε διδακτικού πακέτου ακολουθεί τους εξής άξονες:

- Γενική εισαγωγή που παρουσιάζει το όλο σκεπτικό του διδακτικού πακέτου και προσφέρει μεθοδολογικές υποδείξεις στους καθηγητές.
- Εισαγωγή διαφορετική για κάθε διδακτικό πακέτο όπου παρουσιάζεται το ειδικό θέμα στο οποίο αναφέρεται (βασικός ορισμός, θέματα για συζήτηση, νέες αντιλήψεις/απόψεις, θεωρητικό πλαίσιο)
- Τρία έως έξι κεφάλαια (θεματικές ενότητες). Κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει μικρή εισαγωγή.
- Χρονολόγιο (χρονολογικός πίνακας γεγονότων).
- Χάρτες
- Επιλεγμένη βιβλιογραφία : 1. κοινή για όλες τις χώρες, 2. ειδική για κάθε χώρα.

Η διαδικασία της δημιουργίας των διδακτικών πακέτων έχει ως εξής: μια ομάδα από κάθε χώρα (καθορίζεται υπεύθυνος (coordinator), συνήθως πανεπιστημιακός) αναλαμβάνει να συγκεντρώσει αντιπροσωπευτικό υλικό για κάθε θεματική ενότητα, η οποία χωρίζεται σε υποενότητες που καλύπτουν ευρύτατο φάσμα ιστορικών θεματικών: πολιτική ιστορία, πολεμικά γεγονότα, κοινωνία, νοοτροπίες, καθημερινή ζωή, περιθώριο-μειονότητες-γυναίκες και παιδιά, τέχνη, μηχανισμοί προπαγάνδας, ιστοριογραφία-ερμηνείες, κ.ά. Το υλικό αποστέλλεται ηλεκτρονικά εγκαίρως στους καθηγητές που θα πάρουν μέρος στα εργαστήρια-συναντήσεις και οι οποίοι θα πρέπει να το αξιολογήσουν και να ετοιμάσουν τις παρατηρήσεις τους. Στη συνάντηση που ακολουθεί, το κάθε άτομο-όχι δηλ. απαραίτητα σε επίπεδο εθνικής ομάδας-παρουσιάζει τις γενικές του παρατηρήσεις οι οποίες αφορούν στην αρτιότητα, την εγκυρότητα, την επάρκεια, τις επιμέρους ελλείψεις, τη διδαξιμότητα και συλλήβδην

⁶ Ελλάδα, Τουρκία, Κύπρος, Βουλγαρία, Π.Γ.Δ.Μακεδονίας, Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Σερβία, Κροατία, Σλοβενία και Ρουμανία.

⁷ Βλ. Χρ. Κουλούρη, 'Introduction', στο Clio in the Balkans: the politics of History Education, έκδ. C.D.R.S.E.E., Thessaloniki, 2002, και ιδιαίτερα στις σελίδες 31-35: The role of Education.

την καταλληλότητα του υλικού. Μετά την καταγραφή των αρχικών παρατηρήσεων σχηματίζονται μικρές μικτές ομάδες οι οποίες συζητούν ένα μέρος του υλικού, καταγράφουν τις παρατηρήσεις τους με περισσότερο αναλυτικό τρόπο, προτείνουν την απομάκρυνση ή αντικατάσταση ή συντόμευση αποσπασμάτων ασκούν κριτική στις συγκεκριμένες επιλογές και αντιπροτείνουν. Το κομμάτι αυτό είναι και το πιο ενδιαφέρον της όλης διαδικασίας αφού παρέχεται η δυνατότητα στους καθηγητές από τις διάφορες χώρες να μοιραστούν εμπειρίες, να ανταλλάξουν απόψεις, να εντοπίσουν ομοιότητες, κοινές δυσκολίες, αναλογίες και διαφορές στη διδακτική διαδικασία σε κάθε εθνική πραγματικότητα. Οι εκπαιδευτικοί από τις γειτονικές χώρες γρήγορα συνειδητοποιούν πόσο όμοια είναι τα προβλήματα του να διδάξει κάποιος ιστορία⁸, πόσα κοινά βιώματα μοιράζονται οι λαοί των Βαλκανίων, πόσο γερό στομάχι χρειάζεται κανείς για να αρθρώσει διαφορετικό λόγο, αλλά και πόσο αξίζει να προσπαθήσει κανείς να ‘δει’ την ιστορία από την πλευρά του ‘άλλου’. Συχνά στις συναντήσεις αυτές, κατά τη διάρκεια των εργαστηρίων, αποδεικνύεται ότι είναι πολύ δύσκολο να ξεπεράσει κανείς τις εθνικές προκαταλήψεις και να δει κριτικά τους εθνικούς μύθους. Ασυνείδητα αναδύεται μια προσπάθεια υπεράσπισης εθνικών ιστοριογραφικών θέσεων και εκεί είναι που αποκαλύπτεται πόσο απροκατάληπτος και ανοιχτός είναι ο καθένας, αν έχει συνειδητοποιήσει το στόχο του όλου εγχειρήματος και αν πιστεύει σ’ αυτόν⁹. Η καλλιέργεια **ενσυναίσθησης** αποτελεί βασικό στόχο της διδασκαλίας της ιστορίας σήμερα, σε μια προσπάθεια να δημιουργηθούν σκεπτόμενοι, υπεύθυνοι νέοι πολίτες οι οποίοι θα διαθέτουν στοιχειώδη ιστορική κρίση και συνείδηση και θα νοιώθουν ότι η ιστορία τους αφορά και δεν αποτελεί εξωτική ενασχόληση λίγων - νέοι πολίτες οι οποίοι θα πρέπει να γνωρίζουν ότι οι ίδιοι παράγουν ιστορία, διαμορφώνουν με τη στάση τους τις εξελίξεις είτε το αντιλαμβάνονται είτε όχι, συνεπώς θα πρέπει να εκδηλώσουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα κοινά¹⁰.

Η επόμενη φάση των εργασιών είναι η παρουσίαση των εξειδικευμένων πια παρατηρήσεων της κάθε ομάδας εργασίας, η οποία επιπλέον θα πρέπει να παρουσιάσει και μια δειγματική διδασκαλία αξιοποιώντας όσο το δυνατόν περισσότερο από το διαθέσιμο υλικό. Η διδασκαλία αυτή θα πρέπει να είναι πλήρης και σε επίπεδο μεθοδολογικό, δηλ. να παρουσιάζει αναλυτικά τους επιμέρους στόχους του μαθήματος, να προτείνει αφόρμηση, τα στάδια της διδασκαλίας και βέβαια θα πρέπει να καλλιεργεί όσο το δυνατόν περισσότερο την αυτενέργεια των μαθητών. Η διδασκαλία θα πρέπει να γίνει μέσα από την αξιοποίηση πηγών¹¹. Η

⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση συναδέλφου από τη Βοσνία, Σερβικής καταγωγής, η οποία και να συμμετάσχει στα σχετικά σεμινάρια, πέρα από τις προσωπικές δυσκολίες, αντιμετωπίζεται τουλάχιστον ως προδότης από μερίδα συναδέλφων της. Επίσης, βλ. το άρθρο της Snjezana Koren από τη Σλοβενία: ‘Yugoslavia: a look in the Broken Mirror. Who is the other?’, στο *Clio in the Balkans* (ό.π.), σ.σ.193-202.

⁹ Ιδιαίτερες δυσκολίες εντοπίζονται σε χώρες όπως Αλβανία και Μακεδονία όπου η επίσημη ιστοριογραφία δεν έχει ακόμη ξεδιαλύνει τη στάση της απέναντι στο πρόσφατο παρελθόν, αλλά και σε χώρες όπου η εθνική ταυτότητα είναι υπό διαμόρφωση... (βλ. Emilia Simoska, ‘General Problems in the History Textbooks of the Balkans’ στο *Teaching the History of Southern Easter Europe*, (επ. Χρ. Κουλούρη), έκδ. C.D.R.S.E.E., Thessaloniki, 2001, σ.σ. 101).

¹⁰ Για την καλλιέργεια της Ενσυναίσθησης, βλ. την αναλυτική στοχοθεσία στα Προγράμματα Σπουδών Γυμνασίου-Λυκείου, όπως και σχετικό άρθρο του Γ. Λεοντίνη με τίτλο: ‘Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας’, στο *Σεμινάριο 21: Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας*, της Π.Ε.Φ, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1999, σ.σ.123-124.

¹¹ Βλ. άρθρο της υπογράφουσας στη *Φιλολογική*, τ. 82, (2003), σ.σ. 22-29, με τίτλο ‘Η προσέγγιση των πηγών και η διδακτική της Ιστορίας: το πρόβλημα της αξιολόγησης’, όπου παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία..

άντληση στοιχείων και η αξιοποίηση του πληροφοριακού υλικού, η κριτική του επεξεργασία και η ένταξή του στην ευρύτερη θεματική ενότητα μέσα από τη δημιουργία ιστορικής αφήγησης είναι το εκάστοτε ζητούμενο. Η διδασκαλία ολοκληρώνεται με τις προτάσεις για εργασίες ή δραστηριότητες των μαθητών και την αξιολόγηση-έλεγχο βαθμού επίτευξης επιμέρους στόχων, τόσο μαθησιακών όσο και γενικότερων παιδαγωγικών. Οι συμμετέχοντες στο σεμινάριο θέτουν διευκρινιστικές ερωτήσεις, σχολιάζουν, κριτικάρουν, διαφωνούν ή επικροτούν την πρόταση.

Η οργανωτική επιτροπή του κάθε σεμιναρίου/θεματικής ενότητας καταγράφει τις παρατηρήσεις στο σύνολό τους, ενώ ο συντονιστής της κάθε ομάδας εργασίας θα πρέπει μέσα σε δεκαπέντε μέρες μετά τη λήξη του σεμιναρίου να στείλει γραπτώς την αναφορά του η οποία θα καταγράφει επακριβώς τόσο τις παρατηρήσεις της ομάδας του επί του υλικού, όσο και τη δειγματική διδασκαλία. Το διδακτικό πακέτο θα πάρει την τελική του μορφή έπειτα από την όλη ανατροφοδοτική αυτή διαδικασία, και αφού τεθεί και πάλι υπόψη των αξιολογητών. Ευρωπαίοι ιστορικοί με διεθνές κύρος και αναγνώριση θα αξιολογήσουν την τελική μορφή των πακέτων, τα οποία θα εκδοθούν στην αρχή στην αγγλική γλώσσα (η οποία άλλωστε είναι και η γλώσσα εργασιών των σεμιναρίων) και έπειτα στις γλώσσες των χωρών οι οποίες συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

Το όλο εγχείρημα μοιάζει ουτοπικό ή μαξιμαλιστικό με την έννοια ότι αντικειμενικές και υποκειμενικές δυσκολίες καθιστούν αμφίβολη, αν όχι απαγορευτική, την εισαγωγή και αξιοποίηση του –εξαιρετικά ενδιαφέροντος, το υπογραμμίζουμε - υλικού στα σχολεία των βαλκανικών χωρών. Διαφορετικές δομές, σφιχτά αναλυτικά προγράμματα, ανέτοιμοι, μη ενημερωμένοι, καχύποπτοι εκπαιδευτικοί, αυστηρός διοικητικός έλεγχος, έλλειμμα δημοκρατίας και πλουραλισμού στη σχολική διαδικασία, άλλες προτεραιότητες είναι τα εμπόδια που αναφέρονται από όλους. Ωστόσο, και μόνο η πληροφόρηση ότι θα υπάρχει, έστω ως διαθέσιμο βιβλίο αναφοράς, συγκεντρωμένο τέτοιου είδους υλικό για κάθε ενδιαφερόμενο αποτελεί σημαντικό βήμα. Η αξιοποίηση του υλικού θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη σε επίπεδο πανεπιστημιακών τμημάτων καθώς και σε επιμορφωτικά σεμινάρια εκπαιδευτικών.

Πιο συγκεκριμένα τώρα, το σεμινάριο στην Κύπρο που αφορούσε την ενότητα των Βαλκανικών Πολέμων μας έδωσε πλούσιο υλικό και άκρως ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις, ιδιαίτερα από την πλευρά των ηττημένων (Βουλγαρία, Τουρκία). Επιπλέον ανέδειξε την πικρία τόσο της Αλβανίας όσο και της Μακεδονίας (FYROM) για την αποτυχία δημιουργίας αντίστοιχων κρατών κατά την περίοδο αυτή. Η δομή του διδ. πακέτου είναι η ακόλουθη:

- **Κεφ. 1^ο: Πολιτικές στο Βαλκανικό χώρο**

1. Εσωτερική πολιτική των χωρών της Βαλκανικής
2. Το Ανατολικό Ζήτημα και οι Μεγάλες Δυνάμεις
3. Κινητοποιώντας ιδεολογίες

- **Κεφ. 2^ο: Οι κοινωνίες κατά τη διάρκεια του πολέμου**

1. Τα μέτωπα του πολέμου

2. Οι παραστρατιωτικές οργανώσεις
3. Η ζωή των πολιτών κατά τη διάρκεια του πολέμου

- **Κεφ. 3^ο: Οι παρατηρητές**

1. Η Βαλκανική κοινή γνώμη
2. Η Ευρωπαϊκή κοινή γνώμη

- **Κεφ. 4^ο: Μετά τους πολέμους**

1. Πολιτικές συνέπειες
2. Κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα
3. Δημογραφική σταθεροποίηση των εθνικών κρατών
4. Ιδεολογικές επιπτώσεις

- **Κεφ. 5^ο: Η ανάμνηση του πολέμου**

1. Η πρόσληψη στην τέχνη
2. Ιστοριογραφικές ερμηνείες
3. Η στάση των σύγχρονων Μ.Μ.Ε.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει η σύγκριση του υλικού (ανακοινώσεις, διακηρύξεις, καταγραφές και μαρτυρίες, φωτογραφικά ντοκουμέντα) των αντιμαχόμενων μερίδων: η ομοιότητα μεθόδων και πρακτικών, ακόμα και σε επίπεδο φραστικό, η κοινή σκληρή μοίρα των μετακινούμενων πληθυσμών, ο ορισμός της ανδρειοσύνης, του πατριωτισμού και της ανανδρίας για τους ‘ημέτερους’ και τους ‘άλλους’, ο αγώνας για τα ιερά και όσια των δικών μας και ο άδικος αγώνας των άλλων, ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων, οι πανομοιότυπες θεωρίες συνομοσίας, βολικές όταν απαλλάσσουν των ευθυνών τους τις εθνικές εξουσίες, τα σχολικά εγχειρίδια εποχής των κρατών με τη νέα τους διαμορφωμένη εδαφική πραγματικότητα και η προσπάθεια ενίσχυσης του αισθήματος αναωτερότητας έναντι του ‘άλλου’ συνθέτουν ένα εκρηκτικής δύναμης υλικό που μπορεί να παραγάγει εξαιρετική δουλειά στα χέρια του δασκάλου¹².

Ενδεικτικά αναφέρουμε την προπαγανδιστική χρήση των λαϊκών λιθογραφιών της εποχής, οι περισσότερες των οποίων ήταν ελληνικής παραγωγής, τις πανομοιότυπες μαρτυρίες των αμάχων¹³, το εξαιρετικό φωτογραφικό υλικό, τις επίσημες διακηρύξεις των ηγετών των Βαλκανικών χωρών, την αιδήμονα σιωπή των τουρκικών πηγών, τα αλυτρωτικά κηρύγματα των εθνικιστικών παρατάξεων¹⁴.

¹² Βλ. ‘Clio in the Balkans’, ό.π.

¹³ Βλ. ‘The Other Balkan Wars’, επανέκδοση της έρευνας (1914) του Ιδρύματος Κάρνεγκυ με τίτλο: ‘Report of the International Commission to inquire into the causes and conduct of the Balkan Wars’, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 20037, 1993.

¹⁴ Βλ. Mark Mazower, ‘Τα Βαλκάνια’, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2002, σ.σ. 202-203.

Το υλικό αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί επιλεκτικά για την υλοποίηση των προαναφερθέντων σκοπών του μαθήματος, ανάλογα με την ηλικία, το επίπεδο των μαθητών και τους επιμέρους στόχους της διδασκαλίας. Το μεγάλο πρόβλημα της έλλειψης ουσιαστικής και συστηματικής επιμόρφωσης αλλά ακόμη και έγκυρης ενημέρωσης των φιλολόγων βέβαια ορθώνει πρόσθετα εμπόδια. Ωστόσο, ευθύνες για το θέμα αυτό έχει και ο ίδιος ο κλάδος, κατά την άποψή μας, τόσο για τη γενικότερα μάλλον παθητική στάση του απέναντι σε τέτοια ζητήματα αλλά και για την αδυναμία ουσιώδους και δυναμικής έκφρασης μέσω ενός συλλόγου ιστορικών...

‘Το παρελθόν είναι απρόβλεπτο’ κατά τη ρήση του Μαρκ Φερό αλλά η στάση μας απέναντι στην ιστορία δεν πρέπει να είναι. Χρειάζεται όμως τόλμη για να σταθεί κανείς απέναντί της, ειλικρίνεια και ανοιχτό μυαλό για να επιχειρήσει τις αναγκαίες υπερβάσεις. Επίσης, ανοιχτή καρδιά...